

برج لاجیم

نگین حلاوت‌های تاریخچه مازندران

دکتر مصطفی رستمی

استادیار دانشگاه مازندران

موسسه آموزش عالی مازلیک

انتشارات شلفین

برج لاجیم

نگین جاذبه‌های تاریخ مازندران

دکتر مصطفی رستمی

استادیار دانشگاه مازندران

موسسه آموزش عالی مارلیک

www.marlik.ac.ir

انتشارات شلفین

نوبت و سال چاپ: نخست - ۱۳۹۱

تیراژ: ۱۱۰۰ نسخه

صفحه آراء و طراح جلد: صغری ابراهیمی

چاپ و صحافی:

سرشناسه: رستمی، مصطفی، ۱۳۸۸-

عنوان و نام پدیدآور: برج لاجیم: نگین جاذبه‌های تاریخی مازندران/ مصطفی رستمی.

مشخصات نشر: ساری، شلفین، ۱۳۹۰

مشخصات ظاهری: ۲۱۶ ص. مصور (رنگ)

شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۱۰۰ - ۱۷۷ - ۲

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۱۶: همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: برج لاجیم - سوادکوه

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ۵ ر ۲ و/ ۲۰۹۵ DSR

رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۲۲۵

شماره کتابشناسی ملی: ۲۴۸۱۲۷۳

مازندران - ساری تلفکس: ۰۱۵۱-۲۲۹۵۲۸۰

www.shelfiin.com

Email: shelfin_sari@yahoo.com

فهرست مطالب

۱۳	 سپاسگزاری
۱۵	 پیشگفتار
۱۹	 مقدمه

فصل اول: سوادکوه در یک نگاه

۲۷	 موقعیت جغرافیایی سوادکوه
۲۸	 روستای لاجیم
۳۱	 موقعیت تاریخی سوادکوه
۳۷	 وضعیت فرهنگی و هنری سوادکوه
۳۹	 وضعیت اجتماعی سوادکوه
۴۱	 وضعیت اقتصادی سوادکوه

فصل دوم: برج - مقبره‌های شمال ایران در دوران سلسله آل زیار

۴۵	 نگاهی به تاریخچه سلسله آل زیار
۴۷	 هدف از احداث برج - مقبره‌ها
۴۸	 برج - مقبره‌های شمال ایران در دوران سلسله آل زیار

- ۱- گنبد قابوس ۵۱
- ۲- برج رادکان غربی ۵۵
- ۳- برج لاجیم ۵۸
- ۴- برج دستک ۵۸
- آجرکاری‌های ممتاز، شاخص آرایه‌های معماری در برج-مقبره‌های دوران سلسله آل‌زیار .. ۶۲

فصل سوم: برج لاجیم

- مقدمه ۶۷
- بررسی تاریخی برج لاجیم ۶۹
- بررسی تطبیقی برج لاجیم با برج‌های معاصر خود در شمال ایران ۷۱
- ۱- از لحاظ معماری ۷۱
- ۲- از لحاظ آرایه‌های معماری ۷۲
- بررسی معماری برج لاجیم ۷۳
- بررسی آرایه‌های برج لاجیم ۸۴
- ۱- قطاربندی ۸۵
- ۲- کتیبه‌های پهلوی و کوفی ۸۸
- الف - کتیبه‌ی پهلوی ۸۸
- ب - کتیبه‌ی کوفی ۸۹
- ۳- قرنیزهای تزینی ۹۶
- ۴- مقرنس‌های سردر ۹۸
- نحوه‌ی تولید و کاربرد آجرهای تزینی در برج لاجیم ۹۹
- ۱- تزین آجر قبل از پخت ۱۰۰
- ۲- تزین آجر بعد از پخت ۱۰۱

فصل چهارم: آسیب شناسی برج لاجیم

مقدمه ۱۰۵

بخش اول: آسیب‌ها و ضایعات

- آسیب‌های کلی بنا ۱۰۶
- ۱ - ایجاد نم و بدنشدن قسمت‌های عمده‌ای از بخش فوقانی و تحتانی برج ۱۰۶
 - ۲ - سست شدن ملات اصلی و نمودار شدن آجرها در قسمت‌های فوقانی و تحتانی برج ۱۰۹
 - ۳ - ایجاد ترک‌های متعدد بر روی «خود» گنبد ۱۱۰
 - ۴ - رویش گیاهان خودرو در بخش‌های مختلف بنا ۱۱۱
 - ۵ - تخریب ملات گچ در شش داخل بنا ۱۱۲
- آسیب‌های آرایه‌های بنا ۱۱۳
- ۱ - نمودار و سست شدن آجرها ۱۱۳
 - ۲ - فرسودگی و جدا شدن آجرها در قسمت‌های مختلف ۱۱۵
 - ۳ - فرسودگی، تخریب و جدا شدن تعداد زیادی از قالب‌های آجری حروف کتیبه‌ی پهلوی ۱۱۷
 - ۴ - فرسودگی، تخریب و جدا شدن قسمت‌های برجسته‌ی تعداد زیادی از آجرهای حروف کتیبه‌ی کوفی ۱۱۸
 - ۵ - ایجاد شوره بر روی آجرها ۱۱۸
 - ۶ - «یخ بر شدن» آجرها ۱۲۰
 - ۷ - ایجاد کپک بر سطح آجرها ۱۲۲
 - ۸ - ایجاد زائده‌ی جلبکی بر سطح آجرها در اثر رطوبت ۱۲۲
 - ۹ - سست و جدا شدن ملات به کار رفته در بعضی قسمت‌های بنا ۱۲۵
 - ۱۰ - آسیب‌های وارده بر کتیبه‌ها در اثر ملات به کار رفته در طی تعمیرات سال‌های گذشته ۱۲۷
 - ۱۱ - ایجاد زائده‌ی جلبکی بر سطح ملات کتیبه‌ها در اثر رطوبت ۱۲۸
 - ۱۲ - رویش گیاهان خودرو در بخش‌های مختلف ۱۳۰

۱۳ - لانه‌سازی پرندگان و فضولات حیوانی ۱۳۱

بخش دوم: عوامل ایجاد آسیب‌ها و ضایعات

عوامل طبیعی ۱۳۲

۱ - رطوبت ۱۳۲

۱-۱ - رطوبت از طریق هوا و اقلیم ۱۳۴

۲-۱ - رطوبت از طریق زمین و انتقال عمودی ۱۳۶

۳-۱ - رطوبت از طریق بارش باران و برف و تگرگ و وزش باد ۱۳۹

۴-۱ - رطوبت از طریق تعریق ۱۴۰

۵-۱ - رطوبت از گیاهان و درختان پیرامون ۱۴۲

۶-۱ - رطوبت از طریق تغییرات غیراصولی ۱۴۳

۷-۱ - رطوبت از طریق خاصیت جذب رطوبت بودن مصالح به کار رفته در دنیا ۱۴۴

۲ - تغییرات درجه حرارت محیط ۱۴۴

۳ - بارش باران و برف و تگرگ و وزش باد ۱۴۶

۴ - یخ‌زدگی ۱۴۹

۵ - نمک‌های محلول در آب ۱۵۰

۶ - وضعیت تابش نور خورشید به بنا ۱۵۳

۷ - آلودگی هوا ۱۵۶

۸ - حوادث غیرمنتظره ۱۵۶

۹ - عوامل بیولوژیک ۱۵۷

۹-۱ - رشد میکروارگانیسم‌ها ۱۵۷

۹-۲ - رشد گیاهان خودرو ۱۵۸

۹-۳ - ایجاد فرسایش توسط شاخه‌های درختان مجاور ۱۵۸

۹-۴ - تخریب حیوانی ۱۶۰

۱۰ - عوامل انسانی ۱۶۰

- ۱-۱۰ - حفاظت، مرمت و نگهداری غیراصولی ۱۶۰
- ۲-۱۰ - نامناسب بودن مصالح جدید به کار رفته در طی تعمیرات چند سال گذشته،
- نسبت به مصالح اصلی و شرایط موجود بنا ۱۶۱

فصل پنجم: موانع و راهکارهای توسعه گردشگری برج لاجیم

بخش اول: بررسی موانع

- ۱- ضعف اعتبارات و حمایت‌های دولتی و غیردولتی ۱۶۵
- ۲- ضعف پژوهش‌های گسترده، مؤثر و کافی ۱۶۵
- ۳- ضعف مجامع علمی برای ارائه پژوهش‌های جدید در باب بنای برج لاجیم و آثار مشابه ۱۶۶
- ۴- ضعف هدفمند نبودن و نبود برنامه ریزی مستمر برای اطلاع‌رسانی مؤثر از طریق مطبوعات، صدا و سیما و پایگاه‌های اینترنتی ۱۶۶
- ۵- ضعف فرهنگ توجه به گردشگری در میان اقشار مختلف جامعه ۱۶۶
- ۶- ضعف بهداشت و بی‌توجهی به حفظ و تقویت محیط زیست در اطراف اثر تاریخی ۱۶۷
- ۷- ضعف امکانات رفاهی مناسب در منطقه سوادکوه، روستای لاجیم و اطراف بنا ۱۶۷
- ۸- ضعف کمی و کیفی ترابری زمینی، هوایی و دریایی استان مازندران و منطقه در مقابل استانداردهای جهانی ۱۶۸
- ۹- ضعف مشارکت بخش خصوصی در توسعه صنعت گردشگری ۱۶۸
- ۱۰- تهدید آلودگی هوا بر سلامت گردشگران و بنای تاریخی ۱۶۸
- ۱۱- تهدید آلودگی ارتعاشی (صوتی و لرزشی) بر بنای تاریخی ۱۶۹
- ۱۲- ضعف، کم اطلاعی و یا کم تجربگی در حفاظت، مرمت و نگهداری بنای تاریخی ۱۷۱
- ۱-۱۲ - کثرت افراد بازدیدکننده در یک بنای تاریخی ۱۷۱
- ۱-۱۲ - اثرات تماس مستقیم بر تخریب بنای تاریخی ۱۷۲

- ۱۲-۱-۲- اثرات افزایش رطوبت نسبی ناشی از کثرت افراد بازدیدکننده در بنای تاریخی ۱۷۳
- ۱۲-۲- کم اطلاعی و کم تجربگی در حفاظت و مرمت بنای تاریخی ۱۷۳
- ۱۳- تخریب آگاهانه و ناآگاهانه‌ی انسانی در بنای تاریخی ۱۷۶
- ۱۳-۱- تخریب‌های آگاهانه ۱۷۶
- ۱۳-۲- تخریب‌های ناآگاهانه ۱۷۷
- ۱۳-۲-۱- استفاده‌ی نابجا از آثار تاریخی ۱۷۷
- ۱۳-۲-۲- ضعف فرهنگ حفاظت از آثار تاریخی ۱۷۸
- ۱۴- ضعف طرح‌های توسعه با هدف زیباسازی و کاربری فرهنگی و سیاحتی در اطراف بنای تاریخی ۱۷۸
- ۱۵- کم توجهی به حفظ حریم بافت و بنای تاریخی و نیز کاربری‌های فرهنگی و سیاحتی در اطراف آن‌ها در طرح‌های هادی، جامع و تفصیلی شهرها و روستاهای منطقه به‌ویژه سوادکوه و روستای برج لاجیم ۱۷۹
- بخش دوم: راهکارهای علمی**
- جمع‌بندی ۱۸۸
- منابع و مآخذ ۱۹۰

سپاسگزاری

مجموعه‌ای که پیش روی شماست، هر چند برگ سبزی است تحفه‌ی درویش، ولی سرانجام و به مقصود رسیدن آن بدون همیاری و همکاری برخی پژوهشگران، کارشناسان، علاقه‌مندان و دلبازان میراث جاویدان این ملک آسمانی، به واقع میسر نبوده است.

بدین وسیله نویسنده بر خود فرض می‌داند تا از همه‌ی نور چشمانی که از آنان یاد می‌شود و حتی نام آن‌ها که قلم را یاری به خاطر سپردنشان نیست، سپاسگزاری نماید و توفیق و سعادت روزافزون یکایک این عزیزان را از درگاه خداوند سبحان خواستار است.

- مدیرکل محترم میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران
- مدیر محترم پژوهشی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران
- دانشکده زیست‌شناسی دانشگاه اصفهان به‌خاطر در اختیار نهادن آزمایشگاه تخصصی و همکاری کارشناسان ذیربط
- دانشکده مرمت دانشگاه هنر اصفهان به‌خاطر در اختیار نهادن آزمایشگاه تخصصی و همکاری کارشناسان ذی ربط
- فرماندار محترم شهرستان سوادکوه
- شهردار محترم شهر زیرآب

- جناب آقای عبدالعلی عنایتی، پژوهشگر و کارشناس ارشد تاریخ، به خاطر در اختیار نهادن گزارش چاپ نشده در خصوص تاریخ منطقه
- و تمامی اعضای محترم شورای اسلامی و مردم باصفای روستای لاجیم که در طول مطالعات میدانی از هیچ همکاری صمیمانه‌ای دریغ نورزیده‌اند.

www.ketab.ir

پیش گفتار

هنر و معماری ایران زمین یکی از غنی‌ترین میراث‌های هنری در تاریخ جهان است و دربرگیرنده‌ی بسیاری از رشته‌های هنری از جمله معماری و آرایه‌های آن نظیر نقاشی، کتیبه‌نویسی، کاشی‌کاری، آجرکاری، گچ‌بری، آینه‌کاری، مقرنس‌کاری، و نیز هنرهای چوبی، منبت، معرق، مشبک، گره چینی و... می‌باشد. یکی از دوره‌های تاریخی ایران که به جرأت می‌توان آن را آغاز رنسانس فرهنگی و هنری ایران پس از ظهور اسلام نامید، برش تاریخی قرن پنجم ه.ق است. در این زمان تحولات شگرفی در حوزه‌های سیاسی، فرهنگی و علمی به وجود آمده است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:

الف- تلاش دولت‌های دیالمه - آل زیار «۳۱۶-۴۳۳ ه.ق» در مناطق شمالی ایران و دولت‌های دیالمه - آل بویه «۳۲۰-۴۴۷ ه.ق» در نقاط مرکزی و جنوبی ایران که در ترویج اسلام و حمایت از جریان‌های فکری، فرهنگی تشیع و وساحت علم، نقش موثری ایفا کرده‌اند. ادیبان و عالمان مختلف مورد توجه ایشان بوده، شخصیت‌هایی نظیر ابوعلی سینا و ابن‌مسکویه در سایه‌ی حمایت ایشان به فعالیت علمی می‌پرداختند.

ب - رغبت حاکمان غزنوی به خصوص محمود غزنوی به حضور دانشمندان و شاعران و ادیبان در دربار غزنوی، آنان را بر آن داشته تا با دعوت، تشویق و حتی تنبیه و توسل به زور، عالمان را به دربار خود بیاورند. دانشمند شهیری چون ابوریحان بیرونی از آن جمله است.

ج - ضعف خلفای عباسی و کم‌رنگ شدن قدرت حاکمیت آنان در تحولات سیاسی و فرهنگی جهان اسلام در قرن پنجم ه.ق، از اتفاق‌های قابل توجه این مقطع تاریخی است.

د - تشکیل دولت سلجوقیان «۴۲۹ ه.ق» و حمایت دربار ملک‌شاه و دیگر شاهان سلجوقی از فعالیت‌های علمی و فرهنگی، به‌ویژه تلاش‌های خواجه نظام‌الملک توسی با ساخت و تأسیس نظامیه‌ها و...

ه - بیشتر حاکمان و پادشاهان قرن پنجم ه.ق، توجه ویژه‌ای به حوزه‌های علمی داشته، سعی در حمایت از هنرمندان و دانشمندان و توسعه‌ی امور پژوهشی و تولید علم و فرهنگ و نیز خلق آثار هنری چشم‌نواز در دستور کار آنان قرار داشت.

و - نهضت ترجمه که در زمان مأمون عباسی (اواخر قرن دوم ه.ق) با حمایت رسمی دولت عباسی و با تشکیل بیت‌الحکمه گسترش یافته بود، در قرن پنجم ه.ق، رفته رفته از حالت دولتی خارج شده و به صورت پراکنده در جاهای مختلف، ادامه یافت. شخصیت‌های علمی چون: ابوالخیر بن الخمار (طیب و حکیم نصرانی ایرانی از شاگردان ابوذرکیا که آثاری را از یونانی به عربی ترجمه کرده‌اند) و ابوریحان بیرونی (دانشمند مسلمان ایرانی که طی سفر به هند و انجام پژوهش‌های باارزشی پیرامون هندوستان کتاب «تحقیق مالهیند» را نگاشته و رساله‌ای شامل پیرامون موجودات محسوس و معقول را از هندی ترجمه نموده‌اند). ایشان از مشهورترین دانشمندان این عرصه‌ی علمی بوده‌اند. قرن پنجم ه.ق به تنها عصر تحولات تولید علم و ادب و هنر، بلکه دوران هضم، نقد و بررسی و اجتهاد در حوزه‌های علوم مختلف به حساب می‌آید.

ز - در حوزه‌ی تحولات هنر و معماری قرن پنجم ه.ق، همان بس که آغازگر تحولات معماری و آرایه‌های آن، به ویژه در قالب معماری مذهبی و آرامگاهی همراه با آجرکاری‌ها و گچ‌بری‌های بسیار نفیس و مبدع مکتب خاصی موسوم به رازی است. این سبک معماری ایرانی با بهره‌گیری از خلاقیت‌های هنر ایرانی و تأثیرپذیری از

باورها و اعتقادهای دینی قرن‌های نخست اسلامی و گاهی تلفیق آن با تعالیم محفوظ مانده‌ی دین زردشت که یادگار چهار قرن قبل از آن بوده‌است، سبب خلق شاخص‌ترین آثار معماری در مناطق مختلف ایران، به‌ویژه در قلمرو تبرستان قدیم، با همه‌ی زیبایی‌های منحصر به فرد خود شده‌است.

همه‌ی آن‌چه گفته شد، حاکی از آن است که قرن پنجم ه.ق در همه‌ی حوزه‌ها، در گستره‌ی تاریخ هنر کشور عزیزمان جلوه‌گری کرده‌است. سرزمین تبرستان که بخشی از آن مازندران امروزیست، یکی از جایگاه‌های مهم جلوه‌گری فرهنگ و هنر برش تاریخی حکومت آل زیار است. معماری باشکوه و آرایه‌های پروقار آن، که مهم‌ترین آن‌ها در قالب برج - معبرها یا بناهای آرامگاهی آجری است، در شمال ایران، به‌ویژه در مناطق مختلف تبرستان قدیم، از جمله استان‌های گلستان و مازندران کنونی به زیبایی و شکوه رخ می‌نماید. برج‌های آرامگاهی گنبد قابوس بن وشمگیر (در شهرستان گنبد)، برج رادکان (در شهرستان کردکوی)، برج‌های رسکت و لاجیم (در شهرستان سوادکوه) شاخص‌ترین نشانه‌های ماندگار معماری قرن پنجم ه.ق و به طور خاص برش زمانی حکومت آل زیار می‌باشند.

کتاب ارزشمند «برج لاجیم، نگین جاذبه‌های تاریخی مازندران» که به همت پژوهشگر ارجمند جناب آقای دکتر مصطفی رستمی عضو محترم هیأت علمی دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران و رئیس مؤسسه‌ی آموزش عالی مارلیک، نگارش یافت، گام مؤثری در جهت شناخت و بررسی شاخص‌های تاریخی هنری و معماری یکی از چهار برج معروف آرامگاهی آجری منحصر به فرد قرن پنجم ه.ق شمال ایران، یعنی برج لاجیم است. دکتر رستمی که خالق کتاب‌ها و مقاله‌های فراوانی در حوزه‌ی هنرهای ایرانی و اسلامی است، این کتاب را نیز با دقت فراوان و نگاهی علمی، تاریخی، هنری همراه با تصاویر زیبا بررسی کرده‌است و حاصل مطالعات میدانی خود را از جنبه‌های آسیب‌شناسی این بنای هزار و اندی ساله نیز در

معرض مطالعه پژوهشگران و علاقه‌مندان قراردادده و در پایان به ارائه راهکارهایی در راستای حفاظت از این بنای باشکوه و توسعه‌ی گردشگری منطقه پرداخته است.

انتشارات شلفین افتخار دارد، با همکاری مؤسسه‌ی آموزش عالی مارلیک، گام مؤثری در راستای رسالت فرهنگی خود، در معرفی و شناساندن سرمایه‌های تاریخی، فرهنگی و هنری این استان سرسبز به همه‌ی دلسوزان و دوست‌داران تاریخ و فرهنگ ایران زمین بردارد و به سهم خود از نویسنده‌ی پرتلاش، استاد متعهد و دلسوز جناب آقای دکتر رستمی که تازه‌ترین یافته‌های خود را در راستای نگاه‌بانی از میراث فرهنگی، در اختیار پژوهشگران و علاقه‌مندان قراردادده است، سپاس‌گزاری نماید.

فریده یوسفی

مدیر انتشارات شلفین

مقدمه

سرزمینی که در آن زندگی می‌کنیم، صاحب آثار و بناهای تاریخی و فرهنگی فراوانی است که هر کدام آن بیانگر اوج و عظمت فرهنگ و تمدن این آب و خاک در طول تاریخ هزاران ساله می‌باشد. برخی سند زنده‌ای یک یا چند رویداد تاریخی‌اند و تعدادی نیز در تحولات هنری و فنی نقش شاخص و الگو را ایفا می‌نمایند و بعضی هر دو امتیاز را دارند. یعنی از یک سو هم چون کتابی سه بعدی، تاریخ زنده‌ای تاریخ ملک ما را در قالب نقاط عطف تحولات گواهی می‌دهند و از سوی دیگر نشانه‌ی شاخصی از تحولات فنی (هنر و معماری) در مقطع زمانی خود می‌باشند که با مطالعه‌ی دقیق آن‌ها می‌توان به فراز و نشیب پویایی، خلاقیت و ظرافت فکری و هنری و نیز فناوری در شاخه‌های مختلف هنر و صنعت مردم کشورمان در دوره‌های مختلف تاریخی پی برد. این آثار با ارزش تاریخی و فرهنگی، شاید و گواه مشقت‌ها و تلاش‌های فراوان ملت‌های گذشته‌مان، جهت حفظ و گسترش فرهنگ عتیق ایران است، که این امر به خصوص در آثار و بناهای دوران اسلامی با حس و حالی خاص مشهودتر است، زیرا حرکت صعودی هنر و تمدن ایران در این دوران در جهت مدعی خاص بوده و آن تعالی تفکر والای اسلامی در همه‌ی زمینه‌ها — از جمله فرهنگ و هنر آن — می‌باشد.

بناهای تاریخی دوران اسلامی، یادگارهای زنده‌ای است از عظمت هنر معماری پس از اسلام، که سبک و اسلوب جذاب ایرانی خود را با احترام و بهره‌مندی از تجربه‌های ارزشمند فنی و هنری در ایران قبل از اسلام، با معنویت لطیف اسلام پیوند بخشیده و با چنین هدفی خود را به اوج تعالی رسانده و بزرگی و عظمت نوع معماری همراه با ماهیت اسلامی آن‌ها به خوبی در این دوران نمایان شده است.

برج لاجیم یکی از این بناهای باارزش تاریخی و فرهنگی است که بیش از هزار و اندی سال است به‌عنوان شاهد تاریخ و فرهنگ پرفراز و نشیب این مرز و بوم، نقش آفرینی نموده است. این برج زیبا که آرامگاه یکی از امرای دودمان باوندی است که در عهد آل‌زیار (قرن پنجم ه.ق) در منطقه‌ی لاجیم سوادکوه پناه گرفته و درصدد فرصت و بازگشت به قدرت بوده است.

اهمیت این برج عالی به‌گونه‌ای است که دارای هر دو وجه ممتاز یعنی هم سند زنده یک یا چند رویداد تاریخی در عصر خود و نیز نشانه‌ی خاصی از تحولات فنی (هنر و معماری) در مقطع زمانی خود می‌باشد. از آن جا که امتیازات نهفته در این بنا از جنبه‌های تاریخی، هنری و فرهنگی تقریباً در هیچ یک از بناهای تاریخی و فرهنگی استان مازندران به چشم نمی‌خورد، از این حیث عالی‌ترین بنای تاریخی در سطح استان می‌باشد که به تعبیر شایسته‌تر «نگین جاذبه‌های تاریخی مازندران» محسوب می‌شود.

برج لاجیم سوادکوه که یکی از چهار برج - مقبره‌ی تاریخی معروف منطقه‌ی شمال ایران از قرن پنجم ه.ق/ دهم م است، به‌عنوان میل راهنمای مسافران و کاروان‌ها و نیز مقبره‌ی یکی از بزرگان و اسپهبدان آل باوند تبرستان در سال ۱۰۴۳ ه.ق / ۱۰۲۲ ژوولی در روستای لاجیم سوادکوه بر فراز تپه‌ی زیبایی با موقعیت خاص طبیعی بنا شده است.

این بنای آجری منحصر به فرد در عین سادگی، یکی از شاهکارهای معماری ایران بعد از اسلام محسوب می‌شود. وجود آرایه‌های جذاب آجری مختص قرن پنجم ه.ق/دهم م بر پوسته‌ی خارجی آن به ویژه دو کتیبه به خط کوفی و پهلوی ساسانی به رنگ سرخ بر زمینه گچ سفید مرمرین بر اهمیت این بنا افزوده است.

سرزمین مازندران - به ویژه در دوران اسلامی - تاریخ پرفراز و نشیبی داشته است. حکمرانان یکی پس از دیگری در اندیشه‌ی کسب قدرت و تسلط بر منطقه بوده‌اند و برج لاجیم که بر فراز تپه‌ای زیبا در روستای لاجیم بنا گردیده، بر طبق آنچه که مورخان نوشته‌اند، آرامگاه یکی از همین امرا است که در فکر قدرت و تسلط امور در سطح منطقه و در مخالفت با دولت آل‌زیار بوده است.

برج - مقبره‌ها در منطقه‌ی شمال ایران معمولاً به دو مقصود ساخته می‌شده‌اند:

۱- به عنوان برج و میل راهنمای مسافران و کاروان‌هایی که از میان راه‌های پریچ و خم کوهستانی و یا جاده‌هایی که از میان جنگل‌های انبوه و تاریک می‌گذشته‌اند، احداث می‌شده است. در جنگل‌هایی چون شمال ایران که تاریکی و انبوه درختان مانع از آن است که رهگذران، موقعیت خود را درک نمایند و راهی را که مقصود آن‌ها است، بیابند، برج لاجیم - که بر فراز تپه‌ی زیبایی با موقعیت خاص طبیعی بنا شده - رهگذران را از راه دور به سوی خود هدایت می‌نماید.

۲- به عنوان آرامگاه و مقبره که عمدتاً امرا و حاکمان در داخل آن مدفونند. ممکن است استفاده‌های دیگری هم چون افروختن آتش بر فراز برج‌ها در شب و روزهای مه آلود و طوفانی، از این میل‌ها به عمل آمده باشد. اما آن چه در معماری و آرایه‌های این بنا هویدا است، نشان از قدرت، حیثیت، هویت و اهمیت آن حاکم یا امیری دارد که در داخل آن مدفون است.

آثاری که از اوایل قرن چهارم ه.ق/نهم م (سال ۳۱۶ ه.ق/ ۹۲۸ زوولی) تا حدود اواسط قرن پنجم ه.ق/ قرن یازدهم زوولی (سال ۴۳۳ ه.ق/ ۱۰۴۱ زوولی) در کشورمان

برجای مانده، جزء آثار با ارزش سلسله‌ی آل‌زیار می‌باشند و این آثار در منطقه‌ی شمال ایران، تقریباً محدود به چهار برج - مقبره‌ی بسیار ارزشمند می‌باشند که به ترتیب، برج قابوس در شهرستان گنبد (۳۹۷ ه.ق / ۱۰۰۷ ژولی)، برج رادکان غربی در شهرستان کردکوی (۴۱۱ ه.ق / ۱۰۲۰ ژولی)، برج لاجیم در شهرستان سوادکوه (۴۱۳ ه.ق / ۱۰۲۲ ژولی) و برج رسکت در دودانگه ساری (حدود ۴۰۰ ه.ق / ۱۰۱۰ ژولی) را شامل می‌گردد.

برج لاجیم سوادکوه به‌عنوان یکی از همین بناهای با ارزش، تاکنون بیش از ۱۰۲۰ سال است که به‌عنوان شاهد تاریخ پرفراز و نشیب استان مازندران (بخشی تبرستان قدیم)، نقش آفرینی نموده است. کیفیت معماری آن به‌گونه‌ای است که آن را در شمار نمونه‌های ممتاز معماری سبک رازی در ایران درآورده است. هم‌چنین وجود آرایه‌های حساب شده‌ی آجری - به ویژه دو کتیبه‌ی کوفی و پهلوی ساسانی - بر پوسته‌ی خارجی بنا بر اهمیت آن در چندان افزوده است.

به‌نظر برخی محققان، وجود کتیبه‌ی آجری به خط پهلوی ساسانی بر روی این بنا علاوه بر زیبایی بصری و نمایش پیام مهم خود، گویای علاقه‌مندی مردم این دیار به خط و ادبیات پهلوی ساسانی - که مربوط به چهار قرن قبل از آن بوده و با ظهور دین اسلام و ورود حکام عرب سقوط کرده است - می‌باشد.

این یادگار برجسته‌ی معماری قرن پنجم ه.ق / دهم م با همه‌ی اهمیت و زیبایی خود، با کمال تأسف در حال حاضر در معرض خطر فرسودگی و تخریب قرار دارد. بررسی و جستجو در پایگاه‌های علمی و کتابخانه‌ها و مراکز اسناد معتبر نشان می‌دهد، به جز مطالعات مختصر تاریخی و معماری توسط پروفسور آندره گدار فرانسوی در جلد سوم کتاب «آثار ایران» (۱۳۶۸ ه.ش / ۱۹۸۸ م) که در آن موفق شده است، ضمن بررسی کلی معماری و آرایه‌های آن، متن کتیبه‌ی کوفی برج را بخواند، مطالعات معماری توسط پروفسور محمد کریم پیرنیا در کتاب‌های «شیوه‌های معماری ایرانی»

(۱۳۶۹ ه.ش / ۱۹۹۰ م) و «راه و رباط» (۱۳۷۰ ه.ش / ۱۹۹۱ م) که در آن ویژگی‌های معماری سبک رازی در این برج را تشریح کرده است، معرفی کوتاه برج توسط دکتر منوچهر ستوده در جلد چهارم کتاب «از آستارا تا استرآباد» (۱۳۴۹ ه.ش / ۱۹۷۰ م) و نیز گزارش‌های مقطعی حفاظت و مرمت بنا در طول ۵۰ سال اخیر توسط سازمان میراث فرهنگی استان مازندران، مطالعات گسترده و جامعی صورت نگرفته است.

از آن‌جا که ماهیت اصلی تقویت گردشگری در سایت‌های تاریخی و فرهنگی، سه هدف «شناخت»، «معرفی» و «حفاظت» است، توسعه‌ی گردشگری منطقه، تنها راه نجات این بنای پرصلابت در قالب پژوهش‌های گسترده، شناساندن به شیوه‌های شایسته، جلب توجه جهانی بدان و رسیدگی و سرمایه‌گذاری جامع با حساسیت ویژه در حفاظت از آن خواهد بود. علاوه بر این توسعه‌ی گردشگری منطقه با وجود چنین اثر گرانی و نیز آثار و جاذبه‌های دیگر، سبب تقویت اقتصاد و ایجاد فرصت‌های شغلی مناسب و تحول سرنوشت اقتصادی و نیز توسعه‌ی فرهنگی و اجتماعی خواهد شد.

از سوی دیگر، مقوله‌ی گردشگری در عصر کنونی جایگاه بایسته و شایسته‌ی خود را یافته است، زیرا این طریق در ذات و به همراه خود هزاران ناگفته‌ی انسانی را برای سرزمین‌های دور و نزدیک به ارمغان می‌آورد و سهم عظیمی در ساختار تعامل و تبادل فرهنگ‌ها و در نهایت برقراری و استمرار صلح و دوستی دارد. علاقه‌مندی و گرایش مردم جهان به دست‌یابی آسان‌ترین و مؤثرترین طرق گنجینه‌ی فرهنگ‌ها سبب شده تا توجه به نقش گردشگری در این گفتگو هر روز حیاتی‌تر گردد. هر چه به جنبه‌های مختلف این نقش بیش‌تر توجه گردد، نیاز به تحول و توسعه‌ی بیش‌تر در این صنعت محسوس‌تر می‌شود.

بی‌تردید هر گاه نیاز و جایگاه حقیقی گردشگری در میان افشار مختلف جامعه و ملل روشن گردید، نیاز به اراده‌ی بیش‌تر برای برداشتن گام‌های اساسی‌تر در جهت گسترش صنعت گردشگری محسوس‌تر می‌گردد. پر واضح است که در چنین صورتی

امکان بررسی علمی موانع سر راه و جستجوی راهکارهایی نو، علمی، اجرایی و مؤثر، با عنایت به تجربه‌های گذشته، قابلیت‌های حال و نیاز آینده آسان‌تر خواهد بود.

با چنین رویکردی، در آستانه‌ی طرح ثبت جهانی برج لاجیم، کتاب حاضر - که حاصل مطالعات اسنادی و میدانی نگارنده در طی چند سال اخیر می‌باشد - ابتدا به جنبه‌های مختلف شناخت تاریخی، معماری و هنری برج مذکور و مقایسه‌ی آن با برج - مقبره‌های معاصر خود در شمال کشور پرداخته، سپس موانع سر راه را در قالب یک دسته‌بندی علمی مورد بررسی قرار داده و در پایان با عنایت به بررسی‌ها و مطالعات علمی صورت گرفته، راهکارهای علمی مؤثر در جهت تقویت و توسعه‌ی گردشگری منطقه و به‌ویژه سایتی که بنای تاریخی مذکور در آن مستقر می‌باشد، به‌منظور شناخت، برنامه‌ریزی و بهره‌وری اصولی و کلان در حال و آینده ارائه گردید.

دکتر مصطفی رستمی

بهار ۱۳۹۱